

Заблоцька-Сеннікова Н. В. Створення та функціонування системи радянських владних і громадських органів контролю за діяльністю Православної церкви у 1960-х – 1980-х рр. / Н. В. Заблоцька-Сеннікова // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2014. – № 80. – С.64–68.

УДК 94(470+571):271.2

Заблоцька-Сеннікова Неля Володимирівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри державної служби, адміністрування та управління ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», zablotskanelia@gmail.com

Zablotska-Siennikova Nelia, candidate of historical sciences, senior lecturer department in public service, administration and management of the State establishment «Lugansk National Taras Shevchenko University»

Заблоцкая-Сенникова Неля Владимировна, кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры государственной службы, администрирования и управления ГУ «Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко».

Створення та функціонування системи радянських владних і громадських органів контролю за діяльністю Православної церкви у 1960-х – 1980-х рр. *Мета:* дослідити систему громадського та владного контролю за діяльністю РПЦ у 1960-х – 1980-х рр. У 60-і – 80-і рр. в УРСР була сформована розгалужена система владного та громадського контролю за всіма сферами життя Православної церкви, духовництвом і віруючим населенням. Дослідження функції органів контролю, забезпечило висновок про те, що розподіл їх між різними гілками влади та громадськістю здійснено компартійним керівництвом з метою всебічного тотального контролю за життям релігійних об'єднань.

Создание и функционирование системы советских властных и общественных органов контроля за деятельностью Православной церкви в

1960- х - 11980 - х гг. *Цель:* исследовать систему общественного и властного контроля за деятельностью РПЦ в 1960- х - 1980- х гг. В 60 -е - 80-е гг в СССР была сформирована разветвленная система властного и общественного контроля за всеми сферами жизни Православной церкви, духовенством и верующим населением. Исследование функций органов контроля , обеспечило вывод о том, что распределение их между различными ветвями власти и общественностью осуществлено компартийным руководством с целью всестороннего тотального контроля за жизнью религиозных объединений.

Establishment and operation of the Soviet government and public control over the activities of the Orthodox Church in the 1960s - 1980 's. *Aim:* to investigate the system of public and government control over the activities of the Orthodox Church in the 1960 – 1980s. In the 1960 – 1980s years in the USSR was formed an extensive system of government and public control over all spheres of life of the Orthodox church, the clergy and faithful people. The distribution of control functions between different branches of government and the public by the Communist Party leadership aiming at total control over the life of religious communities.

Ключові слова: Російська православна церква, віруючі, духівництво, атеїстична політика, антирелігійна пропаганда, радянські традиції, православна обрядовість, органи контролю.

Ключевые слова: Российская православная церковь, верующие, духовенство, атеистическая политика, антирелигиозная пропаганда, советские традиции, православная обрядность, органы контроля.

Keywords: Russian Orthodox church, believers, clergy, atheist policies, anti-religious propaganda, the Soviet tradition, the Orthodox rites, authorities

Роль релігії як складного та багатогранного чинника у політичній історії відноситься до однієї з найменш вивчених у науці проблем. З розпадом Радянської держави було змінено погляд на місце релігії у формуванні духовності народу. Тому звернення до досвіду минулого в аспекті аналізу

взаємовідносин держави й церкви, їх вплив на життя суспільства є надзвичайно важливим у наш час.

Дослідження політики комуністичної партії щодо релігійного питання в УРСР, її природи, змісту, еволюції та специфіки застосування на українських землях здійснено в роботі В. Войналовича [1]. Вивчення стану релігійного життя в Україні висвітлено у розвідці за редакцією А. Колодного [2]. У роботі Іоанікія (Кобзева) митрополита Луганського та Алчевського [3] надано детальну характеристику стану Православної церкви.

Початок 1960-х рр. відзначився тотальним наступом на релігійне життя в СРСР. У постанові ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. „Про заходи для ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства про культу” зазначалось, що „...останнім часом контроль державних органів за діяльністю духівництва та релігійних об’єднань послабився”, що у свою чергу призвело до розширення мережі релігійних закладів, „...створення груп та курсів з навчання дітей релігії, самовільного будівництва та відкриття церков, організації паломництва..., зосередження церковнослужителями в своїх руках керівництва приходами” [2, с. 541; 4, арк. 57]. Було вказано, що керівництво СРСР не може залишатись байдужим до проблеми нехтування радянського законодавства. 16 березня 1961 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР № 263 від „Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу”, яка була продубльована подібною постановою ЦК компартії України № 590 від 1 квітня 1961 р. Партійне керівництво зосередило увагу на розвитку системи контролю за життям та діяльністю релігійних організацій і віруючого населення. Особливе місце відводилось УРСР, адже тут „...проживав потужний масив віруючих, більшість якого належала до Російської православної церкви: з 7800 православних церков, що знаходились на всій території СРСР, 4539 знаходилось саме на території України” [5, арк. 8].

Функції контролю за дотриманням законодавства про культу були розподілені між різними органами влади та громадськістю, що давало змогу

керівництву держави здійснювати всебічний тотальний контроль діяльності релігійних об'єднань.

Контролюючі функції в питаннях стосовно діяльності релігійних організацій дублювалися різноманітними державними відомствами та установами. Це пояснювалось бажанням влади створити ефективну систему взаємної перевірки якості виконання вказаних завдань різними гілками влади для повного та об'єктивного моніторингу релігійної ситуації в УРСР.

Аналізуючи систему контролю за діяльністю Російської православної церкви та віруючого населення, органи контролю можна розділити на два типи: громадський і владний, які, здійснюючи свою діяльність в одній площині релігійних відносин, доповнювали функції один одного, охоплюючи, у такий спосіб, загалом увесь спектр відносин державних органів влади з населенням та релігійними організаціями, а також стосунків релігійних організацій з віруючими.

До 1965 р. на території СРСР існувало два апарати, які займалися релігійним питанням, – Рада зі справ релігійних культів і Рада зі справ РПЦ. У компетенцію першого входило встановлення контакту з різними релігіями та конфесіями, що існували на території СРСР; другий апарат займався лише питаннями, які стосувалися життя та діяльності православної громади.

З метою оптимізації структури органів державної влади апарат Уповноваженого зі справ РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР об'єднав свої компетенції з апаратом Ради зі справ релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. Відтак постановою Ради Міністрів СРСР від 8 грудня 1965 р. № 1043 створено єдиний орган – апарат Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР. Ця постанова була продубльована постановою ЦК компартії України та Ради Міністрів УРСР від 25 січня 1966 року № 112. Керівником апарату затвердили К. Литвина, який раніше обіймав посаду голови апарату Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР з Української РСР [6, с. 1 – 2].

Особливу увагу з формування апарату та підбору кадрів Уповноваженого приділено областям УРСР. Вагомий аргумент щодо такої політики було викладено в доповідній записці одного з Уповноважених Голові Ради зі справ Релігій при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдову, де зазначено, що „...УРСР за кількістю різноманітних релігійних напрямів посідає перше місце в Радянському Союзі” [5, арк. 7 – 8]. Столицю УРСР м. Київ називали „колискою православ’я”, тут діяв патріарший екзарх і чотирнадцять єпархій Православної церкви, тому було необхідно, як підкреслено у звіті Уповноваженого по УРСР у 1969 р., „...більш кваліфіковано вивчати релігійне становище в республіці” [7, арк. 71]. Вагомим аргументом було й те, що Українська РСР посідала провідне місце в СРСР з відвідання закордонними релігійними делегаціями та чисельними групами паломників з різних країн, які приїжджали до православних святинь. Зважаючи на це, трансформація структури апарату Уповноваженого давала можливість здійснювати ретельний контроль за діяльністю релігійних об’єднань, а також ефективно втілювати політику держави.

До штату центрального апарату Уповноваженого Ради у справах релігій по Українській РСР входили: Уповноважений, два його заступники, два старших інспектори, чотири інспектори, старший бухгалтер, секретар, друкарка, прибиральниця та двірник [5, арк. 4]. Згідно зі штатним розкладом за чисельністю апарат по кожній області УРСР не повинен був перевищувати трьох осіб (сам Уповноважений, старший референт і референт). Однак, зазвичай, працювало по два фахівці, окрім деяких західних областей. У них, зважаючи на значне покатоличення населення, для роботи в Раді виділялося три штатні одиниці. Так, зокрема, було у Львівській і Закарпатській областях [5, арк. 4, 8, 17, 21].

Щоб регламентувати діяльність Уповноваженого Ради у справах релігій по УРСР, на нього було покладено функції: здійснення контролю за правильним утіленням законодавства про культі місцевими релігійними організаціями та служителями культу, а також місцевими радянськими органами влади,

посадовими особами, усіма громадянами; інформування Ради про діяльність релігійних організацій, про всі випадки порушення законодавства про культу на території республіки, області та про заходи стосовно релігій, які проводилися або ті, що планувались місцевими радянськими органами влади; розгляд заяв і скарг та вирішення в межах своєї компетенції інших питань щодо релігійних організацій; здійснення допомоги громадським комісіям з виконання контролю за реалізацією законодавства про культу, які працювали при виконках районних і місцевих рад депутатів трудящих [5, арк. 21].

Попри існування спеціальної державної структури, контроль за дотриманням законодавства про культу здійснювали також й інші органи влади. До таких належали правоохоронні органи, які своєю діяльністю попереджали або перешкоджали здійсненню протиправних дій громадян у площині релігійних відносин. Щоб регламентувати та полегшити роботу працівників управління внутрішніх справ у 1965 р., зокрема у Вінницькій області було надруковано „Пам'ятку працівника міліції з контролю законодавства про релігійні культу” [8, арк. 11], у Харківській області – „Методичні рекомендації з організації нагляду за виконанням релігійними організаціями договірних обов'язків з охорони та збереження наданого їм у користування державного майна, а також за виконанням ними встановлених законодавством правил господарчої та фінансової діяльності” [9, арк. 51 – 62]. Допомогали міліції у справі дотримання порядку добровольчі народні дружини.

У разі адміністративного порушення матеріали справи з відділів міліції надавались до адміністративної комісії, яка мала контролювати своєчасність стягнення суми штрафу по квитанції, що зберігалася в райфінвідділах [10, арк. 95].

Особливе місце в системі тотального контролю за діяльністю РПЦ посідав КДБ, співробітники якого здійснювали контроль і за священнослужителями, і за віруючим населенням. У так званій „розробці” знаходилися люди, які, на думку працівників комітету, могли поширювати антирадянські ідеї або ж співпрацювати з іноземними громадянами. Влада враховувала „рекомендації”

комітету, що стосувалися ухвалення рішень з церковних питань [1, с. 85]. У 1967 р. з ініціативи голови КДБ СРСР Ю. Андропова було сформовано п'яте (ідеологічне) управління КДБ, у структуру якого з 1968 р. було включено четвертий „церковний” відділ [11, с. 384]. Відділ вивчав зовнішню й внутрішню діяльність духовництва, його політичні настрої, ставлення до влади та партії.

Контроль за неухильним виконанням правових норм та усуненням правопорушень здійснювала також Прокуратура. У випадку протизаконних дій з боку релігійних організацій або їхніх представників прокурор уживав передбачені законом заходи.

У зв'язку з тим, що релігійні об'єднання займалися фінансовою та господарчою діяльністю, спрямованою на забезпечення релігійних потреб віруючих і виконання договірних зобов'язань з охорони та збереження переданого їм державного майна, контроль за цією діяльністю було покладено на Міністерство фінансів і фінансові відділи на місцях. Правомірність такого контролю була закріплена в статтях 4 та 30 положення „Про релігійні об'єднання УРСР”, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1 листопада 1976 р. [12, арк. 16].

Ще однією формою владного контролю над церквою наприкінці 1960-х рр. став випуск основних періодичних видань РПЦ, адже фінансуючи їхній друк, влада отримала можливість контролювати кількість преси, матеріал, який у ній розміщувався, шляхи її поширення та показники поширення періодики по областях УРСР [13, арк. 155 – 157].

У 1970-і рр. відбулася певна децентралізація в державній системі, що відбилося на роботі Ради зі справ релігій. Шостого листопада 1974 р. постановою Ради Міністрів УРСР № 517 її підпорядкували Раді Міністрів УРСР. Функції Уповноважених при цьому залишились незмінними.

Контроль на місцях за дотриманням законодавства про культу здійснювали виконавчі комітети Рад народних депутатів. Вони систематично перевіряли виконання законодавчих норм релігійними організаціями й громадянами, правильність і своєчасність застосування та виконання

законодавства посадовими особами. До функцій виконкомів у галузі контролю належали такі: реєстрація та зняття з реєстрації релігійних об'єднань, відкриття або закриття молитовних будинків, підготовка подання до Ради зі справ релігій про розірвання договору з релігійною громадою, винесення рішення про відведення окремих осіб зі складу виконавчих органів релігійних організацій. Виконкомам надавалось також право притягати до дисциплінарної відповідальності підлеглих, які своєю роботою порушили законодавство про культу, ухвалювати рішення, про усунення порушень, які виявлялися в діяльності релігійних об'єднань, окремих громадян або посадових осіб [3, с. 165]. Релігійні об'єднання узгоджували з виконкомами проведення загальних релігійних зборів, процесій, церемоній, релігійних обрядів просто неба або в приміщеннях віруючих, ремонт або перебудову молитовних будівель. З метою попередження правопорушень та ознайомлення населення з радянським законодавством про релігійні культу відділи пропаганди й агітації при виконкомах активно проводили різноманітні заходи[14, арк. 68].

З 1980 р. в усіх областях УРСР було створено комісії з пропаганди законодавства про культу [15, арк. 18], члени якої мали доносити до широких верств населення й служителям церкви інформацію щодо прав та обов'язків представників культу, релігійних організацій і кожного громадянина в релігійній сфері.

У 1960 – 1980-і рр. в УРСР контролюючі функції було також покладено на республіканську комісію з вивчення та впровадження в побут нових громадських свят та обрядів при Президії Верховної Ради Української РСР і підвідомчі комісії на місцях. Головним завданням визначено „...здійснення організаційно-методичного керівництва діяльністю міністерств, відомств, місцевих рад депутатів трудящих, творчих спілок і товариств та інших громадських організацій” [16, арк. 80], водночас з офіційними функціями також визначено неофіційні – контроль за релігійно-обрядовим життям у регіонах, кількістю віруючих та активністю священнослужителів. Комісії були створені в областях, районах, містах і селах.

Члени комісій відстежували по кожній області відсоткового співвідношення старих і нових обрядів: хрестин та їхньої радянської альтернативи – урочистої реєстрації новонародженого, вінчання й урочистої реєстрації шлюбу, відспівування й поховання за релігійним обрядом і похорону за новою традицією тощо. Контролюючи таким чином життя та діяльність православної громади, влада постійно відстежувала діяльність релігійних організацій.

В УРСР з початку 1961 р. у зв'язку з прийняттям низки заходів щодо ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства розпочали свою діяльність комісії сприяння виконкомам рад депутатів трудящих контролю з дотримання законодавства про релігійні культу. Вони були утворені на громадських засадах при виконкомах обласних, районних, міських Рад депутатів трудящих та затверджувалися рішенням відповідного виконкому. Вони сприяли Радам депутатів трудящих у забезпеченні конституційних прав громадян на свободу відправлення релігійних культів і свободу антирелігійної пропаганди, аналізували процеси та явища, які відбувалися в церковно-приходських громадах, здійснювали контроль за дотриманням законодавства про релігійні культу, вивчали проповідницьку діяльність і методи впливу церкви на населення, особливо на молодь і дітей, пропагували радянське законодавство про релігійні культу.

Водночас з офіційними обов'язками комісії виконували також неофіційні функції. До них належала така діяльність: вивчення поведінки авторитетних церковних діячів, дослідження їхніх індивідуальних особливостей, виявлення їхніх позицій щодо радянського законодавства. Було здійснено диференціацію священнослужителів на екстремістів, фанатиків, активних, нейтральних, пасивних і лояльних щодо радянської влади. Відштовхуючись від приналежності до тієї чи тієї групи, члени комісій будували взаємини з духівництвом, при цьому обов'язково „...використовуючи слабкі місця у взаємовідносинах між священнослужителями” [17, арк. 18], щоб, користуючись ситуаціями конкурентної боротьби й звинувачень у нехристиянській поведінці,

поглибити конфлікти в середині релігійних громад, що нерідко призводило до їхнього самознищення. Утім, влада об'єктивно тільки цього й прагнула.

Загалом відзначимо, що для влади головним у роботі з населенням було здійснення пропаганди, яку починали з народження дитини. У пологовому будинку з породіллем проводили бесіди працівники медичної установи, щоб вона не хрестила немовля. Таку ж роботу проводили представники профспілкової організації, де працювала молода мати. Наступним важелем впливу на свідомість особистості була виховна робота з батьками в дитячих садках. З ними проводились бесіди з метою запобігання проникненню в сім'ю „релігійного дурману” [18, арк. 2].

Починаючи з початкової школи, з посвяти в „жовтенята”, у свідомості дитини формувались цінності комуністичного суспільства. У середній школі школяр виховувався в піонерській організації. З чотирнадцяти років підліток переходив до комсомольської організації, у якій молода людина потрапляла під різні заходи атеїстичного спрямування. За допомогою такої системи владі вдавалось здійснювати тотальний контроль за життям населення, а отже, і за життям православної громади.

Саме суспільство виконувало контролюючу функцію, створюючи громадські суди, загони дружинників, спілки атеїстів, вуличні комітети, жіночі ради, ради пенсіонерів, батьківські комітети, клубні, бібліотечні, методичні ради, які проводили з віруючими профілактичні бесіди, а у випадках нехтування загальноприйнятими нормами матеріали справи передавались в адміністративну комісію або до правоохоронних органів.

Однією з форм контролю за діяльністю представників РПЦ була розгалужена система засобів масової інформації. На шпальтах місцевих газет і журналів друкувався матеріал щодо життя релігійних громад і діяльності священнослужителів [19, арк. 174]. Готуючи матеріал, працівники радіо, телебачення, преси часто проводили свої розслідування стосовно порушення законодавства про культі духовництвом, віруючими, проходження релігійних

свят. У багатьох випадках результати цих досліджень використовували співробітники КДБ, які на їхній основі проводили свої розслідування.

Отже, у Радянському Союзі існувала розгалужена система контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи. Велика чисельність віруючих в УРСР зумовила створення значної кількості відомств, які ретельно стежили та контролювали різні аспекти життя й діяльності православної громади. Дублювання функцій виконавчих органів влади давало змогу вищому компартійному керівництву скласти єдину об'єктивну картину релігійного становища в республіці, створити ефективну структуру, яка б виконувала функцію здійснення всебічного контролю за представниками РПЦ і віруючим населенням УРСР.

Література:

1. Войналович В. А. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій 1940 – 1960 рр. : політол. дискурс / В. А. Войналович ; НАН України, Ін-т політол. та етнонац. дослідж. – К. : Світогляд, 2005. – 742 с.
2. Історія релігії в Україні : у 10 т. / ред. А. Колодний, В. Климов ; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди, Від-ня релігієзнавства. – К. : Укр. Центр духов. культури, 1996– Т. 3 : Православ'я в Україні. – 1999. – 559 с.
3. Иоанникий (Кобзев) (митрополит Луганский и Алчевский). Святая Церковь: жизнь и спасение : послания, проповеди, доклады, речи, слова, обращения и распоряжения (1971 – 2004) / Иоанникий (Кобзев) (митрополит Луганский и Алчевский). – Луганск : Максим, 2010. – 768 с.
4. Державний архів Луганської області. – Ф.179. – Оп.2. – Спр.1012.
5. ЦДАВОВУ України. – Ф. – 4648. – Оп.5. – Спр. 1.
6. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь в XX веке / М. В. Шкаровский. – М. : Вече : Лепта, 2010. – 480 с.
7. ЦДАВОВУ України, Ф. – 4648. – Оп.5. – Спр. 129.
8. ЦДАГО України. – Ф.1, Оп. 24. – Спр. 6007
9. Державний архів Харківської області. – Ф. – 3858. – Оп.17. – Спр. 97.
10. Державний архів Харківської області. – Ф. – 3858. – Оп.7. – Спр.1141.

11. Никитин В. Святейший Патриарх Алексий II: жизнь и деяния в славу Божию / Валентин Никитин. – М. : Астрель : Олимп, 2009. – 640 с.
12. ЦДАВОВУ України. – Ф. – 4648. – Оп.7. – Спр. 303.
13. ЦДАВОВУ України. – Ф. – 4648. – Оп.5. – Спр. 128.
14. Державний архів Луганської області. – Ф.179. – Оп.5. – Спр.756.
15. ЦДАВОВУ України. – Ф. – 4648. – Оп.7, Спр. 47.
16. ЦДАВОВУ України, Ф. – 4648. – Оп.5, Спр. 369.
17. Державний архів Луганської області. – Ф.3699. – Оп.1. – Спр.75.
18. Державний архів Харківської області, Ф. – 3858, Оп.1. – Спр. 376.
19. Державний архів Луганської області. – Ф.179. – Оп.12. – Спр.22.
1. Voinalovych V. A. Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutiv 1940 – 1960 rr. : politol. dyskurs / V. A. Voinalovych ; NAN Ukrainy, In-t politol. ta etnonats. doslidzh. – K. : Svitohliad, 2005. – 742 s.
2. Istoriia religii v Ukraini : u 10 t. / red. A. Kolodnyi, V. Klymov ; NAN Ukrainy, In-t filosofii im. H. Skovorody, Vid-nia relihiieznavstva. – K. : Ukr. Tsentru dukhov. kultury, 1996– T. 3 : Pravoslav'ia v Ukraini. – 1999. – 559 s.
3. Yoannykyi (Kobzev) (mytropolyt Luhanskyi y Alchevskyi). Sviataia Tserkov: zhyzn y spasenye : poslanyia, propovedy, doklady, rechy, slova, obrashchenyia y rasporiazhenyia (1971 – 2004) / Yoannykyi (Kobzev) (mytropolyt Luhanskyi y Alchevskyi). – Luhansk : Maksym, 2010. – 768 s.
4. Derzhavnyi arkhiv Luhanskoi oblasti. – F.179. – Op.2. – Spr.1012.
5. TsDAVOVU Ukrainy. – F. – 4648. – Op.5. – Spr. 1.
6. Shkarovskyi M. V. Russkaia Pravoslavnaia Tserkov v XX veke / M. V. Shkarovskyi. – M. : Veche : Lepta, 2010. – 480 s.
7. TsDAVOVU Ukrainy, F. – 4648. – Op.5. – Spr. 129.
8. TsDAHO Ukrainy. – F.1, Op. 24. – Spr. 6007
9. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. – F. – 3858. – Op.17. – Spr. 97.
10. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. – F. – 3858. – Op.7. – Spr.1141.
11. Nykytyn V. Sviateishyi Patryarkh Aleksyi II: zhyzn y deianyia v slavu Bozhyiu / Valentyn Nykytyn. – M. : Astrel : Olymp, 2009. – 640 s.

12. TsDAVOVU Ukrainy. – F. – 4648. – Op.7. – Spr. 303.
13. TsDAVOVU Ukrainy. – F. – 4648. – Op.5. – Spr. 128.
14. Derzhavnyi arkhiv Luhanskoi oblasti. – F.179. – Op.5. – Spr.756.
15. TsDAVOVU Ukrainy. – F. – 4648. – Op.7, Spr. 47.
16. TsDAVOVU Ukrainy, F. – 4648. – Op.5, Spr. 369.
17. Derzhavnyi arkhiv Luhanskoi oblasti. – F.3699. – Op.1. – Spr.75.
18. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, F. – 3858, Op.1. – Spr. 376.
19. Derzhavnyi arkhiv Luhanskoi oblasti. – F.179. – Op.12. – Spr.22.